

MONIKA SZCZOT

Instytut Filologii Polskiej UAM
ul. Fredry 10, 61-701 Poznań
Polska – Poland

LIST MENIPPEJSKI CZY MENIPPEA W FORMIE LISTU? UWAGI PO LEKTURZE KILKU LISTÓW OŚWIECENIOWYCH

ABSTRACT. Szczot Monika, *List menippejski czy menippea w formie listu? Uwagi po lekturze kilku listów oświeceniowych* (A Menippean letter or a Menippean satire in the form of the letter? Notes on reading several letters dating back to the Age of Enlightenment).

This article focuses on the interpretation of the Menippean letters selected from the Polish literature of the Age of Enlightenment.

Keywords: letter; Menippean satire; Enlightenment.

Tradycja listu menippejskiego, a może słuszniej byłoby powiedzieć: satyry menippejskiej wykorzystującej formę listu, sięga twórczości Menipposa z Gadary – filozofa cynickiego z III w. p.n.e. Diogenes Laertios w *Żywotach i poglądach słynnych filozofów* przypisuje Menipposowi autorstwo *Domniemanych listów bogów*¹. Żyjący w II w. n.e. Lukian, najślynniejszy obok Warrona naśladowca satyr Menipposa, posłużył się formą listu w dialogu *Saturnalia*, komplikując jego strukturę i pogłębiając tym samym jego wymowę ideową². *Saturnalia* zawierają korespondencję, podejmującą częsty w twórczości Lukiana temat bogaczy przywiązanych do dóbr materialnych oraz przeciwstawionych im ubogich. Ton utworu waha się pomiędzy gorzkim wyrzutem a pomysłowym żartem, krytyką bogaczy a ich obroną. Listów jest zresztą kilka, co pozwala pokazać dialektyczną i niejednorodną strukturę problemu; nikt w Lukianowym świecie nie jest doskonały, ale dzięki magicznej mocy Saturnaliów, zrównujących pana i niewolnika, bogatego i biednego, strojnego i obdartego, utwór projektuje do-

¹Diogenes Laertios VI, 101 (wyd. polskie: Diogenes Laertios 1982: 364).

²Rozważania o twórczości Lukiana, jej związkach z tradycją gatunku oraz aspekcie innowacyjnym: vide wybrane opracowania: Helm 1906; Holzman 1988; Holzman 1984: 163–185; Korus 1982; Korus 1991; Korus 1986: 29–38; Korus 2003; Korus 1990: 119–131; Madyda 1962: 507–536; Szczot 2008.

skonały świat z czasów Saturna (Kronosa). Oto początek listu Kronosa do jego kapłana, zawierający wtręty epistolograficzne:

Czyś ogłupiał, człowiecze, że mi o sprawach bieżących podobne piszesz rzeczy i rozdział dóbr podjąć każesz? Wszak to do kogoś innego, do obecnie panującego należy! Dziwi mię, że sam jeden spośród wszystkich nie wiesz, że ja dawno już przestałem być królem, że władzę między synów podzielił, a tymi sprawami Zeus się głównie zajmuje. Mój dział: gra w kostki, klaskanie, śpiewanie, popijanie, i to nie dłużej nad dni siedem. W sprawach tedy, które nazywasz ważniejszymi, w sprawie usunięcia nierówności i że wszyscy w podobny sposób albo ubodzy, albo bogaci być powinni, o tym Zeus ma u was rozstrzygać. Dopiero gdyby ktoś w święta krzywdy doznał lub poszkodowany został, to ja mam wyrokować. Piszę też do bogaczy w sprawie owych biesiad, miarki złota, szat, żeby i wam posłali coś na święta, słuszne bowiem i sprawiedliwe, by uczynili tak, jak wy powiadacie, o ile nie mogą czegoś uzasadnionego na to przytoczyć³.

Saturnalia potwierdzają menippejską polifoniczność utworów Samosateńczyka: wielogłosowość osiągnąta jest nie tylko przez założoną dialogowość, ale również przez włączenie w obręb utworu „uobecnionego” dialogu Kapłana z Kronosem, spisu praw wydanych przez Kronosolona o zachowaniu się w czasie Saturnaliów oraz ważnej dla tych rozważań wymiany listów między Kronosem a Kapłanem oraz między Kronosem a bogaczami. W pewnej mierze mamy do czynienia z utworem w listach, nie pierwszym w literaturze antycznej. A może jest to utwór posługujący się formą listu dla urozmaicenia swojej dialogowej struktury? Charakterystyczna dla poetyki menippejskiej intertekstualność budowana jest w *Saturnaliach* przez odwołania do czytelnej dla odbiorcy tradycji literackiej na czele z Homerem; dwukrotnie przywoływana jest *Odyseja*, wzbogacająca satyryczny dialog epickimi motywami i jednocześnie nobilitująca sam utwór i jego odbiorców, którzy odnoszą wrażenie, że poruszają się w przestrzeni kultury wysokiej⁴. Lukian wykorzysta list również w *Nigrinosie* do wzbogacenia formy i treści utworu. List stanowi ramę właściwego dialogu między Lukianem a Towarzyszem, dialogu, którego tematem jest pochwała oddanego filozofii platonika Nigrinosa oraz nagana bogaczy i ich pieczeniaryzy, goniących za pieniędzmi i zbytkiem. List przybiera formę satyrycznej rozmowy, w której ironia i humor współgrają z erudycyjnymi odwołaniami do eposów archaicznych, literatury klasycznej i hellenistycznej⁵.

Na potrzeby interpretacji warto jeszcze przywołać tradycję diatryby cynickiej, która zakładała familiarny kontakt z odbiorcą oraz inkrustowała swoją wypowiedź wstawkami wierszowanymi, cytatami i sentencjami. Uczeni

³ Lukian 1962: 375–376.

⁴ Cf. rozdz. 23 i rozdz. 32 *Saturnaliów*. Przywoływanie klasyków powszechnie znanych i żyjących w świadomości odbiorców to jedna z charakterystycznych cech satyry menippejskiej: vide Courtney 1962: 86–100.

⁵ W *Nigrinosie* przywoływane są utwory Homera, Tukidydesa, Eupolisa i Aratosa.

wskazują, że właśnie diatryba jest jednym ze źródeł kształtujących formę satyr menippejskich, odrzucających gotowe rozwiązania i wyjścia z sytuacji⁶.

List menippejski w literaturze polskiego oświecenia rozkwita dzięki Ignacemu Krasickiemu, który z upodobaniem sięgnie po twórczość Lukiana z Samosat⁷ i posłuży się *prosimetrum* w swoich listach z podróży⁸. Listy z podróży stanowią najdoskonalszą realizację formy menippejskiej w twórczości XBW i otwierają jego słynny, liczący 41 utworów, cykl *Wierszy z prozą*, powstałych zapewne w latach 1782–1787⁹. W *Zbiorze potrzebniejszych wiadomości* Krasicki akcentuje użytkowy cel pisania menippeji, która jako jedna z odmian satyry służy wyśmianiu i krytyce ludzkich wad:

MENIPPEA, satyry rodzaj, w której na wyśmianie defektów i przywar ludzkich proza z wierszami złączona jest, tak nazwana od Menippeusza, filozofa sekty cyników, który pierwszy tym sposobem pisał¹⁰.

Jednak reaktywację formy menippejskiej twórczość Krasickiego w dużej mierze zawdzięcza literaturze francuskiej, a zwłaszcza Wolterowi i jego *Lettres en vers et en prose*, napisanych mistrzowskim stylem i umiejętnie posługujących się *prosimetrum*¹¹. Istnieją jednak różnice między twórczością obu autorów: Krasicki w porównaniu z autorem *Kandyda* „ścisza” swój krytycyzm z jednej strony horacjańskim umiarkowaniem, a z drugiej – poważną nutą narodową¹².

Dwa listy menippejskie Krasickiego, związane z pobytem pisarza w rodzinnych stronach w roku 1782, stanowią opisy podróży, którą XBW odbywał w towarzystwie brata Karola – kanonika warmińskiego, burgrabiego lidzbarskiego Józefa Boznańskiego i osobistego sekretarza Joachima Kalnasego. Pierwszy z utworów *Podróż z Warszawy do Biłgoraja* ukazał się jeszcze w roku podróży – już 7 grudnia był w sprzedaży księgarskiej i zyskał dużą popularność wśród czytelników¹³, natomiast *Powrót do Warszawy*, opisujący podróż powrotną, powstał

⁶O cechach diatryby cynicko-stoickiej: vide Sinko 1916: 21–63; Sinko 1974: 16–23; Podbielski 2005: 790–792; Kupis 2000a: 139–151; Kupis 2000b: 203–219.

⁷Krasicki jest tłumaczem utworów Lukiana, ale także autorem trzydziestu dialogów zmarłych, inspirowanych twórczością Samosateńczyka. Vide Krasicki 1987.

⁸O związkach Krasickiego z Lukianem: vide Mandybur 1891: 41–56; Leśnodorski 1933: 28–60; Szczot 2010: 269–280.

⁹Vide Krasicki 1976: 315. Interesującą naukową analizę utworów menippejskich Krasickiego przynosi artykuł Teresy Kostkiewiczowej (2002: 99–132).

¹⁰Krasicki 1781: 137–138.

¹¹O wpływie Woltera na twórczość Krasickiego: vide Matuszewska 1980: 53–64; Smolarski 1918: 118–132.

¹²Cf. Smolarski 1918: 131–133.

¹³O życzliwym przyjęciu *Podróży z Warszawy do Biłgoraja* świadczy trzykrotnie opublikowanie tekstu w ulotkach w latach 1782–1783, bez *imprimatur* i bez wiedzy autora, z egzemplarza uzyskanego od adresata listu Stanisława Poniatowskiego. Vide Pusz 1985: 3.

prawdopodobnie po październiku 1783 roku¹⁴. Podróż powrotna różniła się od podróży do rodzinnego Dubiecka, dlatego w omawianych listach znajdziemy opis ponad 30 miast, miasteczek i miejscowości. Łączy utwory prozometryczna forma listu menippejskiego, podniosło-żartobliwa tematyka podróżnicza, aluzyjność i związki intertekstualne, które czynią z drugiego utworu naturalne dopełnienie pierwszego.

Literackie opisy podróży przynoszą szeroką i wnikliwą ocenę polskiej rzeczywistości, dokonywanej z punktu widzenia zaangażowanego podmiotu: wartościowaniu miejsc historycznych towarzyszą wspomnienia bliskich pisarzowi ludzi i zdarzeń, wzruszenia osobiste korespondują z czytelnymi dla odbiorcy nawiązaniem metaliterackimi. Menippejskość w listach z podróży realizuje się w *prosimetrum*, poważno-satyrycznym tonie, ironii i parodii, użytych dla pokazania współczesnych problemów politycznych, obyczajowych i literackich. Kategoria *spoudogéloion* (przydatna przy charakterystyce form mieszanych)¹⁵ ucieka się do gorzkiego komizmu i moralistyki w duchu diatryby cynicko-stoickiej, nastawionej na familiarny kontakt z odbiorcą – wirtualnym współuczestnikiem podróży, „nudnej” w korespondencyjnej ocenie Krasickiego, a jednak ciekawej po literackiej obróbce¹⁶. Oba listy mają charakter aluzyjny, są w nich intertekstualne dialogi literackie z własną i cudzą twórczością¹⁷. Oscylowanie między listem (listem z podróży), podróżą a menippeą¹⁸, a także posługiwanie się przysłowiami, sentencjami służy budowaniu dystansu między autorem a jego utworem. Innowacyjność listów Krasickiego tkwi w połączeniu formy menippejskiej z wyciszaniem emocji przez dążącego do obiektywizmu klasyka¹⁹. Ironiczna (autoironiczna) postawa, zabiegi parodystyczne, żartobliwa satyryczność i perswazja budują wewnętrzną dialogowość omawianych tekstów. Utwory programowo oscylują między historyczną, obyczajową, literacką i kulturową przeszłością i terażniejszością. Podróże mają więc dwa uzupełniające się wymiary: jeden oddaje aktualność, a drugi ucieka w świat fikcji i międzytekstowego dialogu z tradycją literacką²⁰. Tematy zmieniają się dzięki perspektywie podróży rzeczywistej a jednocześnie historycznej i literackiej, styl oscyluje

¹⁴ Informacje o tym, że *Powrót do Warszawy* powstał prawdopodobnie po październiku 1783 roku: vide Goliński 1976: 336–337.

¹⁵ O kategorii *spoudogéloion* pomocnej w analizie form mieszanych: vide Giangrande 1972.

¹⁶ W korespondencji Krasickiego, opisującej wyprawę w strony rodzinne, pojawiają się uwagi o tym, że podróż była „nader nudną, drogi okropne, a zdrowie nie najlepsze”. Vide Mikulski 1958: 139; 141.

¹⁷ O aluzyjności i parodii jako konstruktywnych cechach menippe: vide Courtney 1962: 86–100.

¹⁸ Nieokreśloność gatunkowa listów z podróży Krasickiego jest przedmiotem rozważań artykułu Romana Krzywego (2004: 55–68). Analizy listów z podróży Krasickiego vide także: Piszczkowski 1969: 468–476; Goliński 1979: 348–352; Magryś 2001: 37–55; Szczot 2013: 244–268.

¹⁹ Vide Kostkiewiczowa 1975: 137–138.

²⁰ Bardziej szczegółowe rozważania na temat intertekstualności listów z podróży I. Krasickiego: vide Szczot 2013: 244–268.

między precyzyjnym wykładem historycznym a stylem potocznym uciekającym się do przysłów i porzekadeł²¹. Menippejskie jest także przemieszanie gatunków o charakterze reportażowym i lirycznym, „dewaloryzacja autentycznego opisu podróźniczego”²², wzbogacanego o elementy fikcyjne i moralizatorskie, autobiograficzne i obiektywizujące opisywaną rzeczywistość. Otwarta struktura menippejska utworów pozwala na różne interpretacje quasi-diariusza²³: jako podróży satyrycznej rozważającej celowość podróżowania²⁴, podróży „sentymentalnej” realizowanej w duchu sternowskim²⁵, podróży edukacyjnej odbywanej dla celów poznawczych, wreszcie podróży literackiej – z autentycznych przeżyć, spotkań i przemyśleń budowana jest fikcja literacka²⁶. Refleksje autobiograficzne łączą się w listach z dziejami upadku ojczyzny, wielka historia spleta się z konkretnym losem jednostki. Kategoria *spoudogeloion* wprowadza wahania nastrojów, co pokazuje doskonale *Powrót do Warszawy*, w którym dramatyzm elegijnego pożegnania osłabia (podważa?) prozatorska uwaga estetyczna, wprowadzająca akcenty humorystyczne:

Bieżąc w zapędy ze szczęściem mniemanym,
Powziąwszy korzyść, gdy się dał los spieszyć,
Stać się bez winy cudzym i wygnanym
I przeszlą tylko pomyślnością cieszyć.

Te były myśli wyjeżdżając. Zwróciłem oczy tracąc luby widok i przymusiłem się drugi raz oczu nie zwracać, a teraz przymuszam się trzeci raz, żeby mnie zapęd rymotwórstwa nie zarwał. Jaka by tu albowiem była sposobność do elegii, gdybym się chciała rozpostrzeć nad pożegnaniem.

Gór, pagórków i gaików,
Lasów, źródeł i strumyków²⁷.

Menippejskie listy z podróży Ignacego Krasickiego zainspirowały późniejszych autorów literackich opisów podróży w formie menippejskiej. Wśród najsłynniejszych kontynuatorów tej formy znalazł się Franciszek Karpiński ze swoją *Podróżą do Krakowa i jego okolic*. Julian Ursyn Niemcewicz posługiwał się formą listu menippejskiego w korespondencji z XBW. Korespondencja

²¹ Analiza stylów i figur retorycznych w twórczości Krasickiego: vide Kostkiewiczowa 1980: 123–163.

²² O dewaloryzacji opisu podróźniczego w *Podróży z Warszawy do Biłgoraja* vide Niedzielski 1966: 36; Krzywy 2004: 67.

²³ Określenie Tomasza Chachulskiego (2006: 165).

²⁴ Problem podejmowania podróży i określania jej celowości jest ważny w literaturze oświeceniowej: vide Niedzielski 1966: 35–36; Kostkiewiczowa 1997: 9–10.

²⁵ O sternizmie Krasickiego: vide Kott 1991: 178. O obecności Sterne’a w literaturze oświecenia: vide Sinko 1961: 180–198.

²⁶ Krasicki w czasie swojej podróży odwiedzał miejsca związane z Kochanowskim i to nadaje jego podróży wymiar literacki. Cf. Chachulski 2006: 166–172.

²⁷ Krasicki 1976: 26.

menippejska była znakiem rozpoznawczym literackości i kunsztu, dlatego zapewne była szczególnie popularna w grupach i stowarzyszeniach literackich oświecenia postanisławowskiego²⁸. Techniki menippejskiej używali literaci z kręgu Alojzego Felińskiego, Michała Wyszkwowskiego i Konstantego Tyminieckiego. W liście Wyszkwowskiego pojawia się wyznanie, które potwierdza, że naśladowcy czuli swoją niższość wobec imitacyjnego wzorca:

Com widział, chcę ci opisać. Podobne opisy mogą być zabawne; przebacz, jeśli mój takim nie będzie. Mam przykład Krasickiego, ale dowcipu jego nie masz²⁹.

Wśród oświeceniowych listów menippejskich na uwagę zasługuje także prozometryczny list autorstwa Kajetana Węgierskiego, dedykujący *Organy* Ignacemu Krasickiemu. Poemat heroikomiczny Węgierskiego powstał z inspiracji *Pulpitu* Boileau i zapewne *Myszeidy*, a jednocześnie wywarł on wpływ na *Monachomachię*³⁰. List dedykacyjny, opatrzony dokładną datą powstania 22 stycznia 1777 roku i oparty na „złożoności (...) gry z konwencją”³¹, przyjmuje formę satyry na poetyckie grafomaństwo. Aspekt satyryczny jest obok *prosimetrum* najważniejszym wyznacznikiem menippejskości tekstu. Uczeni podkreślają, że list dedykacyjny był w oświeceniu uważany za część wymowy³², więc pomysł Węgierskiego wiąże się nie tylko z przekroczeniem założeń tej formy, ale jeszcze wzbogaceniem jej o aspekt menippejski. List miał zjednać jego autorowi przychylność Krasickiego, ale także pomóc w karierze utworu i ochronić go przed surową krytyką osób, nieznających się na twórczości literackiej.

Pomyślnie zdanie W. Ks. Mości wiele do sławy wierszom moim pomoże. Mało jest takich, co by przez siebie sędzić potrafili: rozsądek ich za cudzą znajomością jest zawsze na powodzie, chwałą lub ganią dzieło nie dlatego, że złe lub dobre, ale dlatego że się temu księciu lub panu podobało, i między nawalem wierszy, którymi na nieszczęście zarzuceni jesteśmy, ledwie kilka osób rozemnać może przez siebie, że ich bardzo mało dobrych³³.

Satyryczny aspekt spręga się w liście Węgierskiego z żartem poetyckim, realizującym się w prozometrycznej formie; nieudolną twórczość wierszopisów przewrotnie krytykuje 13-zgłoskowy rymowany czterowiersz, zgrabnie wpleciony w prozatorską wypowiedź. Zyskuje to podwójną wymowę; autor nie tylko

²⁸ Interesujące i bogate rozważania na temat epistolografii menippejskiej, ograniczającej jednak rozumienie menippejskości do prozometrycznej formy: vide Pusz 1985.

²⁹ Cyt. za: Pusz 1984: 44.

³⁰ O wzorcach dla poematu Kajetana Węgierskiego cf. rozważania Wiktora Gomulickiego zamieszczone w: Węgierski 1956: 66–78. Vide też: Stasiewicz 2012: 163.

³¹ Kaczyński 2001: 70. Cf. także interesujące rozważania dotyczące interpretacji listu dedykacyjnego Węgierskiego, zamieszczone w rozdziale drugim książki pt. *Rozumne przymówki*.

³² Cf. Kaczyński 2001: 53.

³³ Węgierski 1956: 8.

krytykuje współczesną twórczość literacką, ale ubolewa nad pogardą dla prozy. List dedykacyjny w sposób satyryczny i ironiczny pokazuje wartość mowy związanej i mowy niewiązanej: każdej z nich autor przypisuje odpowiednią rolę i obie dopełniają się w wybranej przez niego menippejskiej formie.

Szczęśliwy W. Ks. Mość jesteś, że od tych parnaskich bredni wolne masz uszy; my nimi zupełnie przywaleni jesteśmy.

To szaleństwo już wszystkie ogarnęło stany,
Poważne nawet piszą wiersze kasztelany,
U których jako dawna przypowieść nam niesła,
Ani głowa do rady, ani tył do krzesła.

Co byś w. Ks. Mość rzekł, gdybym mu powiedział, że na sejmach nawet wierszami gadają? Jeżeli Opatrzność Boska nad polskim ludem zmiłować się nie raczy, proza z potocznej nawet rozmowy wypędzona będzie³⁴.

Menippejskość utworu buduje również odwołanie się do autorytetu klasyka; Węgierski przywołuje *List do Pizonów* Horacego³⁵. W tym odczytaniu Horacy jest nie tylko teoretykiem poezji, ale również wyśmienitym poetą, autorem *Sermones*, a nie bez znaczenia pozostaje również fakt, że epoki dawne przypisywały mu poemat heroikomiczny *Batrachomyomachia*. Erudycyjna z natury menippea jest wymagająca wobec czytelnika i uruchamia wszystkie wspomniane skojarzenia związane z twórczością poety z Wenuzji:

Wzięliśmy w ręce Horacjusza i najpierw na te napadliśmy prawidło: „Mediocribus non licet esse poetis”³⁶.

Listy menippejskie w ocenie teoretyków XIX wieku stanowiły jedną z odmian listu poetyckiego, a o szczególnej popularności tego ostatniego w oświeceniu zadecydowało kilka przyczyn, z których najistotniejsza to przynależność do poezji dydaktycznej i traktowanie listu jako jednej z form satyry³⁷. List menippejski (czytaj: satyryczny) pozwalał na zatarcie granic gatunkowych, grę stylami retorycznymi: od tonu deklamacyjnego przez perswazję aż po ton gawędziarki (jak to było w przywołanych wyżej listach z podróży Krasickiego), a także dawał możliwość swobodnej zmiany tematów w jednym utworze, łącząc sprawy poważne i trywialne. List kierował wypowiedź do konkretnego adresata, posługiwał się inwektywą, co w wierszowanej satyrze staropolskiej i oświeceniowej się nie zdarza i jest to założenie programowe tego gatunku. Polscy pisarze

³⁴ Węgierski 1956: 8.

³⁵ Jak pisał w swoim komentarzu Wiktor Gomulicki, przywołanie z Horacego nie jest dokładne. W *De arte poetica* czytamy: „(...) mediocribus esse poetis/Non homines, non Di, non concessere columnae” (w. 372–373). Cf. Węgierski 1956: 126.

³⁶ Węgierski 1956: 9.

³⁷ Cf. Matuszewska 2002: 278–283.

byli dumni, że satyra nie krytykuje konkretnych osób. W *Sztuce rymotwórczej* Franciszka Ksawerego Dmochowskiego czytamy:

Satyra w ścisłej z cnotą zostając przyjaźni,
Błędy ludzkie wytyka, lecz ludzi nie drażni.
Ten prawdziwy duch satyr, ta pierwszej treść próby:
Szydzić wad, karcieć błędy, oszczędzać osoby³⁸.

Połączenie listu z satyrą menippejską pozwala ten programowy aspekt satyry polskiej przekroczyć i mniej lub bardziej otwarcie ganić znane postaci życia politycznego czy obyczajowego. Doskonałym przykładem takiego gatunkowego mariażu listu, satyry i menippeji pozostaje list przypisywany Marcinowi Molskiemu pt. *Młodzież* (vel: *Młodzież narodowa*) *do dobrych Polek*, datowany na 1792 rok³⁹. Autor Marcin Molski (1751/52–1822) pochodził z Poznańskiego i robił karierę wojskową: od 1786 roku służył w randze kapitana, w czasie insurekcji kościuszkowskiej został majorem, a w 1809 roku pułkownikiem⁴⁰. Jego głośnym utworem była *Stanislaida* – poemat chwalcący Stanisława Augusta, ale pisał również wiersze okolicznościowe i cieszył się sławą „zajadłego satyryka”⁴¹. Napisany w formie prozometrycznej *List młodzieży narodowej do dobrych Polek* powstał w okresie Targowicy i oceniał niemoralne zachowania polskich arystokratek, które darzyły Rosjan-najeźdźców przyjaźnią i miłością. To skażenie obyczajów wśród warszawskich wielmożów było powszechnie znane i patriotyci, wywodzący się ze średniej szlachty i plebsu miejskiego, wytykali to zachowanie palcami⁴².

Utwór, opisujący Polki bawiące się z Rosjanami, jest satyrą w formie listu, który ucieka się do inwektywy. Forma utworu jest ciekawa z kilku powodów. Wspólną cechą paszkwilu i satyry menippejskiej jest aktualność, można o obu powiedzieć, że stanowią „rodzaj politycznego dziennikarstwa swego czasu”⁴³. Utwór Molskiego wykorzystuje demaskatorski i ośmieszający ton pamfletu przede wszystkim dla krytyki negatywnych zachowań konkretnych osób. Paszkwil realizuje się w skłonności do hiperbolizacji, retorycznej ekspresji, nastawionej na zniesławienie i ośmieszenie postaci. Nie brakuje tu charakterystycznych dla satyry imiennej agresywności, napastliwości i dynamizmu w konstruowaniu

³⁸Dmochowski 1956: 50.

³⁹Roman Kaleta, określając datę powstania utworu, wskazuje rok 1792, a Jan Nowak-Dłuzewski datował utwór na koniec 1792 albo początek 1793. Vide uwagi zawarte w: Maksimowicz 2008: 188.

⁴⁰Informacje biograficzne na temat Marcina Molskiego: vide Pusz 1996: 505–511.

⁴¹Określenie Wiesława Pusza (1996: 508).

⁴²Próby interpretacji utworu M. Molskiego, skupiają się głównie na wymowie ideowej satyry, nie interesuje ich związek utworu z tradycją menippejską. Vide Kaleta 1950: 947–952; Aleksandrowska 1993: 40–46; Aleksandrowska 1995: 115–131; Maksimowicz 2010: 143–154.

⁴³Określenie Julii Kristevy. Vide Kristeva 1988: 411.

wypowiedzi. Cała misterna gra z czytelnikiem opiera się na tym, że autor i jego odbiorcy doskonale wiedzą o jakie damy, zachowujące się niegodnie, chodzi; list jest więc zapisem współczesnych wydarzeń, którymi żyli jego czytelnicy.

Misterność wspomnianego utworu opiera się na antytezie komicznej⁴⁴: chodzi o pokazanie wad współczesnych kobiet przez ich zestawienie z niegdysiejszymi cnotliwymi niewiastami. Przejście od pochwały do nagany dynamizuje utwór, zmienia jego styl, słownictwo. List pokazuje przemianę cnoty w zło, postaci pozytywne w ich przeciwieństwo: patriotów w zdrajców, kobiet cnotliwych w niecnotliwe, ludzi rozpaczających po klęsce ojczyzny w bawiących się i balujących. Przeciwieństwa budują satyryczny „świat na opak”, na usługach którego jest karnawałowy śmiech z jego negacją i akceptacją patriotyzmu i zdrady, mądrości i głupoty, odwagi i tchórzostwa, wielkości i upadku, godności i zniewolenia. Mistrzowsko skrojona i utrzymana w poważno-satyrycznym tonie karnawałowa mistyfikacja pokazuje faktycznie bawiące się arystokratki.

Jedna honory balu robiła
 U wodza morderstw i jęku,
 Druga za zimnym trzpiotem goniła
 Przez wzgląd na młodość bez wdzięku,
 Trzecia z tą zwykłych bab krupnych miną
 Arystyda imię plami,
 Wie, że ją zyski męża ominą,
 Wziętymi pyszna chustkami.
 Czwarta, co nucąc Mojżesza pienia,
 Konsula łożę już dzieli,
 A jeśli braknie jej doświadczenia,
 Konfidentka ją ośmieli⁴⁵.

Paszkwil, który znajduje swoje usprawiedliwienie w realnym karnawałowym śmiechu, nie uznaje żadnych świętości. Jednocześnie autor gasi „karnawałową ambiwalencję”, a utwór ztraca swoją poważną śmieszność i pojawia się w nim jawna tendencja demaskatorska o charakterze moralizującym. Sportretowane kobiety z łatwością były rozpoznawane przez czytelników listu: pierwsza to Izabela z Lasockich Ogińska, miecznikowa litewska, która u Kochowskiego organizowała bal, druga to Marianna z Lubomirskich Potocka, żona Antoniego Protazego, zwanego Protem, romansująca z generałem Zubowem, trzecią jest Petronela Antonia z Rzewuskich Małachowska, zdradzająca męża Kanclerza Jacka Małachowskiego, czwarta to szambelanowa Szweykowska metresa Bułhakowa, a piątą to szambelanowa Włodkowa „z rajfurstwa ży-

⁴⁴Izaak Passi rozpatrywał „fenomenologię śmieszności” w następujących aspektach: ciało, kostium, charakter, antyteza, kontaminacja, nieporozumienie, dwuznaczność, powtórzenie. Vide Passi 1980: 155–206.

⁴⁵Maksimowicz 2010: 186.

jąca⁴⁶. Można powiedzieć, że list przeradza się w publicystykę, która podejmuje palące problemy społeczno-polityczne i ucieka się do perswazji, mającej na celu oddziaływanie na opinię publiczną i naświetlanie problemu z punktu widzenia polskiego patrioty, który gani pakty z wrogiem pod wszelkimi postaciami. Inwektywa nie uznaje żadnych granic stanowych, neguje hierarchie, dlatego w menippejskim liście to co wzniosłe staje się niskie, pozorni nosiciele wysokich wartości w satyrycznym świecie zasługują tylko na pogardę; satyryczny ton listu przynosi negację i zrównuje krytykowane postaci wielmożów z niewolnikami.

Nie może jednak wasz przykład, Polki cnotliwe, pociągnąć za sobą serc, długim nałogiem podłości zepsutych; są na ziemi naszej bezczelne niewiasty, na wstyd płci waszej wychowane, które, zapomniawszy świętej uczciwości prawideł, zapomniawszy, że się urodziły obywatelkami zdrajcy ojczyzny swojej i jej napastnikom przystępne. Mniemają się być przeznaczone na los tych niewolnic, których wdzięki nierządny zmysł tyrana służą, nie odbierając podchlebnego delikatności i uczciwego czucia, hołdu; (...) ⁴⁷.

Przeciwwagą dla satyrycznej krytyki występnych niewiast jest zbudowanie w pierwszej części utworu pozytywnego obrazu kobiety-patriotki; satyryczny list proponuje więc również program pozytywny. W przestrzeni utworu tworzy się ciąg czytelných antytez: pochwała – nagana, aprobata – negacja, apoteoza – przekleństwo. Oto pierwsza i ostatnia strofa satyrycznego wiersza zamykającego list menippejski Molskiego; liryk ten można zapewne czytać i interpretować w kategorii złorzeczenia, przekleństwa, a nawet obelgi (gr. *ἀπά*, łac. *dirae*)

Odrodne, podle matrony,
Idźcie frymarczyć uczciwość,
Idźcie bez wstydu zasłony
Wzgardę odbierać za tkliwość.

(...) Będziecie palcem wytknięte
I hańbą polskiej krainy
I plemię od was poczęte
Będą kajdan godne syny⁴⁸.

Warto jeszcze przyjrzeć się nagromadzeniu środków perswazyjnych, wśród których są historyczne *exempla* z historii starożytnej i nowożytnej, m.in. przywołana opowieść o Koriolanie czy Roderyku, ostatnim królu Wizygotów. Satyryk konstatuje, że „pełne są dzieje świata przykładów, że wstyd jednej kobiety los narodów stanowił i odmieniał”⁴⁹.

⁴⁶Cf. Maksimowicz 2010: 186.

⁴⁷Maksimowicz 2010: 185–186.

⁴⁸Maksimowicz 2010: 187–188.

⁴⁹Maksimowicz 2010: 184.

W utworze uderza również uciekanie się do hiperbolizacji, deprecjacji oraz złośliwych i niewyszukanych inwektyw, podkreślających interesowność, umiłowanie splendoru i brak uczuć wyższych opisywanych kobiet. Interesujące dla strony formalnej satyrycznego listu jest również różnicowanie wersyfikacji: znajdziemy w omawianym liście 8-zgłoskowiec łączony w dwuwiersze z 10-zgłoskowcem, ale także dłuższe metra 11- i 13-zgłoskowe. Nieregularne miary wierszowe dają swobodę operowania intonacją, urozmaicają dialog i tym samym służą celom perswazyjnym⁵⁰. Fragmenty poświęcone pochwalie kobiet pisane są dłuższym metrum, natomiast partie krytyczne i paszkwilanckie są przeważnie 8-zgłoskowe; może warto przypomnieć, że to ostatnie metrum, wyraźnie związane ze stylem niższym, wykorzystywały utwory satyryczne czy sowizdrzalskie.

Przedmiotem szczegółowych analiz tego artykułu były cztery utwory, reprezentatywne dla listu menippejskiego w polskiej literaturze oświeceniowej: dwa listy z podróży Krasickiego, list dedykacyjny Węgierskiego i *List młodzieży narodowej do dobrych Polek*. Listy z wierszami Krasickiego stały się impulsem dla rozwoju bogatej korespondencji menippejskiej, ale żaden z tych późniejszych imitacyjnych wobec Krasickiego utworów nie dorównywał wzorcowi. Autorzy tych listów zatracili też poczucie związku z klasyczną tradycją gatunku; wiersz menippejski służył do zwykłej przyjacielskiej korespondencji, w której nie było satyrycznego obrazu świata, „polifonicznej” struktury, a raczej dominowały w niej wątki osobiste czy sentymentalne. Umiejętność posługiwania się *prosimetrum* była tylko (albo: aż) świadectwem literackiego kunsztu.

Świadomość tradycji gatunku miał jeszcze Krasicki – miłośnik i imitator Lukiana, ale mieli ją zapewne również Tomasz K. Węgierski i Marcin Molski. Obaj posłużyli się formą menippejską dla celów satyrycznych, jeden użył jej jako narzędzia krytyki literackiej czasów współczesnych, a drugi za jej pomocą oddał złożoność problemu zdrady narodowej. Wybrane listy tak różnorodne w swojej formie (od listu z podróży przez list dedykacyjny aż po satyryczny list poetycki) nie tylko łączą prozę z wierszem, ale zawierają treści satyryczne, komizm o różnym nasileniu, a także ironię; więc być może byłoby słuszne w odniesieniu do tych utworów używać określenia menippea w formie listu, a nie list menippejski, bo ten ostatni termin zdecydowanie zawęży zakres problemowy prezentowanych utworów, sprowadzając je w oświeceniowym postanisławowskim przede wszystkim do prozometrycznej struktury⁵¹.

⁵⁰ Cf. rozważania na temat oświeceniowej wersyfikacji Lucylli Pszczołowskiej (1998: 145–176).

⁵¹ Cf. Pusz 1984: 33–79.

BIBLIOGRAFIA

- Aleksandrowska 1993: E. Aleksandrowska, *Satyry i pamflety na Polki balujące w czasach tragicznych dla ojczyzny*, oprac. i przyg. do druku z papierów Romana Kalety, „Czasopismo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich” 3, 1993, 33–85.
- Aleksandrowska 1995: E. Aleksandrowska, *Problem zdrady na podstawie „Satyr i pamfletów na Polki balujące w czasach tragicznych dla ojczyzny (1774–1832)”, [w:] Bo insza jest rzecz zdradzić, insza dać się złudzić. Problem zdrady w Polsce przełomu XVIII i XIX w.*, A. Grześkowiak-Krwawicz (red.), Warszawa 1995, 115–131.
- Chachulski 2006: T. Chachulski, *Opóźnione pokolenie. Studia o recepcji „głębokiej” Jana Kochanowskiego w poezji polskiej XVIII wieku*, Warszawa 2006.
- Courtney 1962: E. Courtney, *Parody and Literary Allusion in Menippean Satire*, „Philologus” vol. CVI, 1962, 86–100.
- Diogenes Laertios 1982: Diogenes Laertios, *Żywoty i poglądy słynnych filozofów*, oprac. I. Krońska, Warszawa 1982.
- Dmochowski 1956: F.K. Dmochowski, *Sztuka rymotwórcza*, oprac. S. Pietraszko, Wrocław 1956.
- Giangrande 1972: L. Giangrande, *The Use of Spoudaiogeloion in Greek and Roman Literature*, Paris 1972.
- Goliński 1979: Z. Goliński, *Ignacy Krasicki*, Warszawa 1979.
- Helm 1906: R. Helm, *Lucian und Menipp*, Leipzig-Berlin 1906.
- Holzman 1984: K. Holzman, *Z rozważań nad strukturą dialogu. Elementy dialogowe w tekstach ciągłych Lukiana*, „Pamiętnik Literacki” 75, 1984, 163–185.
- Holzman 1988: K. Holzman, *Studia o technice literackiej i osobowości twórczej Lukiana*, Warszawa 1988.
- Kaczyński 2001: P. Kaczyński, *Niedokończona podróż. Proza Tomasza Kajetana Węgierskiego. Studia i przekroje*, Wrocław 2001.
- Kaleta 1950: R. Kaleta, *Poezja antytargowicka i jakobińska*, „Pamiętnik Literacki” 39, 1950, 947–952.
- Korus 1982: K. Korus, *Poetyka Lukiana z Samosat. Kryteria oceny i wartościowania*, Kraków 1982.
- Korus 1986: K. Korus, *Funktionen der Literarischen Gattungen bei Lukian*, „Eos” LXXIV, 1986, 29–38.
- Korus 1990: K. Korus, *Wokół teorii satyry menippejskiej*, „Eos” LXXVIII, 1990, 119–131.
- Korus 1991: K. Korus, *Die griechische Satire. Die theoretischen Grundlagen und Ihre Anwendung auf Homers Epik*, „Zeszyty Naukowe UJ” 77, 1991.
- Korus 2003: K. Korus, *Grecka proza poklasyczna*, Kraków 2003.
- Kostkiewiczowa 1975: T. Kostkiewiczowa, *Klasycyzm, sentymentalizm, rokoko. Szkice o prądach literackich polskiego Oświecenia*, Warszawa 1975.
- Kostkiewiczowa 1980: T. Kostkiewiczowa, *O języku poetyckim Ignacego Krasickiego*, „Pamiętnik Literacki” 2, 1980, 123–163.
- Kostkiewiczowa 1997: T. Kostkiewiczowa, *Studia o Krasickim*, Warszawa 1997.
- Kostkiewiczowa 2002: T. Kostkiewiczowa, *Ignacego Krasickiego „Wiersze z prozą”*, „Wiek Oświecenia” 18, 2002, 99–132.
- Kott 1976: W. Kott, *Pisma wybrane*, t. I: *Wokół literatury*, wybór i układ T. Nyczek, Warszawa 1991, 167–182.
- Krasicki 1781: I. Krasicki, *Zbiór potrzebniejszych wiadomości porządkiem alfabetu ułożonych*, Warszawa-Lwów 1781.
- Krasicki 1976: I. Krasicki, *Pisma poetyckie*, oprac. Z. Goliński, t. II, Warszawa 1976.
- Krasicki 1987: I. Krasicki, *Rozmowy zmarłych*, wstęp i komentarz Z. Libera, Warszawa 1987.
- Kristeva 1988: J. Kristeva, *Słowo, dialog, powieść*, [w:] *Bachtin. Dialog. Język. Literatura*, E. Czaplejewicz, E. Kasperski (red.), przeł. W. Grajewski, Warszawa 1988, 394–418.
- Krzywy 2004: R. Krzywy, *List – relacja podróżnicza – satyra menippejska. Kształt gatunkowy „Podróży z Warszawy do Biłgoraja” Ignacego Krasickiego*, [w:] *Wokół reportażu podróżniczego*, E. Malinowska, D. Rott (red.), A. Budzyńska Dąca (współpraca), Katowice 2004, 55–68.

- Kupis 2000a: B. Kupis, *Diatryba cynicko-stoicka a diatryba sekstyjczyków w Rzymie*, „Meander” 2, 2000, 139–151.
- Kupis 2000b: B. Kupis, *Diatryba w szkole Kwintusa Sekstiusza a diatryba w zbiorze „Sentencji” Sekstusa*, „Meander” 3, 2000, 203–219.
- Leśnodorski 1933: Z. Leśnodorski, *Lukian w Polsce*, Kraków 1933.
- Lukian 1962: *Dialogi*, przeł. M.K. Bogucki, komentarz W. Madyda, t. II, Wrocław-Warszawa-Kraków 1962.
- Magryś 2001: R. Magryś, *O artyzmie „Podróży z Warszawy do Biłgoraja” Ignacego Krasickiego*, „Zeszyty Naukowe WSP w Rzeszowie” 41, 2001, 37–55.
- Maksimowicz 1981: K. Maksimowicz, *Arcywzory kobiet sprzedajnych w satyrze menippejskiej Marcina Molskiego z czasu konfederacji targowickiej pt. „List młodzieży narodowej do dobrych Polek”*, [w:] *Ethos rycerski w historii, literaturze i kulturze*, A. Ryłko-Kurpiewska i M. Sacha (red.), Gdańsk 2010, 143–154.
- Maksimowicz 2008: K. Maksimowicz (oprac.), *Wiersze polityczne czasu konfederacji targowickiej i Sejmu Grodzieńskiego 1793 roku*, Gdańsk 2008.
- Mandybur 1891: T. Mandybur, *Ignacy Krasicki w stosunku do Lucyana i Erazma z Rotterdamu*, „Ateneum” 1891, z. 4, 41–56.
- Matuszewska 1980: P. Matuszewska, *Volter w twórczości Krasickiego*, „Pamiętnik Literacki” 2, 1980, 53–64.
- Matuszewska 2002: P. Matuszewska, *List poetyczny*, [w:] *Słownik literatury polskiego oświecenia*, T. Kostkiewiczowi (red.), Wrocław-Warszawa-Kraków 2002, 278–283.
- Mikulski 1958: *Korespondencja Ignacego Krasickiego*, z papierów L. Bernackiego, T. Mikulski (red.), Z. Goliński, M. Klimowicz, R. Wołoszyński (wyd. i oprac.), t. II: 1781–1801, Wrocław 1958.
- Niedzielski 1966: Cz. Niedzielski, *O teoretycznoliterackich tradycjach prozy dokumentarnej (Podróż – Powieść – Reportaż)*, Toruń 1966.
- Passi 1980: I. Passi, *Powaga śmieszności*, przeł. K. Minczewska-Gospodarek, wstęp E. Borowiecka, Warszawa 1980.
- Piszczkowski 1969: M. Piszczkowski, *Ignacy Krasicki. Monografia literacka*, Kraków 1969.
- Podbielski 2005: *Literatura Grecji starożytnej*, t. II: *Proza historyczna – Krasomówstwo – Filozofia i nauka – Literatura chrześcijańska*, H. Podbielski (red.), Lublin 2005.
- Pszczołowska 1998: L. Pszczołowska, *Wiersz polski. Zarys historyczny*, Wrocław 1998.
- Pusz 1984: W. Pusz, *Okoliczności rozkwitu epistolografii menippejskiej w późnym oświeceniu*, „Pamiętnik Literacki” 1, 1984, 33–79.
- Pusz 1985: W. Pusz, *Epistolografia menippejska w oświeceniu postanislawowskim*, Łódź 1985.
- Pusz 1996: W. Pusz, *Marcin Molski (1752–1822)*, [w:] *Pisarze polskiego oświecenia, Pisarze polskiego oświecenia*, Z. Goliński, T. Kostkiewiczowi (red.), t. III, Warszawa 1996, 505–528.
- Sinko 1916: T. Sinko, *O tzw. diatrybie cynicko-stoickiej w Rzymie*, „Eos” XXI, 1916, 21–63.
- Sinko 1961: Z. Sinko, *Powieść angielska XVII wieku a powieść polska lat 1764–1830*, Warszawa 1961.
- Sinko 1974: T. Sinko, *Literatura grecka*, t. II, cz. I, Kraków 1974.
- Smolarski 1918: M. Smolarski, *Studia nad Wolterem w Polsce*, Lwów 1918.
- Stasiewicz 2012: P. Stasiewicz, *Poezja Tomasza Kajetana Węgierskiego*, Białystok 2012.
- Szczot 2008: M. Szczot, *Gry komunikacyjne. O satyrach menippejskich Lukiana*, Poznań 2008.
- Szczot 2010: M. Szczot, *Między sacrum a profanum. Rozważania o dialogach zmarłych Lukiana z Samosat i Ignacego Krasickiego*, „Napis” XVI, 2010, 269–280.
- Szczot 2013: M. Szczot, *Od Herkulesa do „żony wyćwiczonej”. W kręgu staropolskich satyr menippejskich*, Poznań 2013.
- Węgierski 1956: T.K. Węgierski, *Organy. Poema heroikomiczne w sześciu pieśniach*, oprac. W. Gomulicki, Warszawa 1956.

MENIPPEAN LETTER OR A MENIPPEAN SATIRE IN THE FORM OF THE LETTER?
NOTES ON READING SEVERAL LETTERS DATING BACK TO THE AGE OF
ENLIGHTENMENT

S u m m a r y

This article focuses on the interpretation of the Menippean letters selected from the Polish literature of the Age of Enlightenment. The following letters have been analysed in the article: two letters written by Ignacy Krasicki from his voyages, a letter of dedication by Tomasz K. Węgierski from the poem entitled *Organy* [*The organs*] and the letter entitled *List młodzieży do dobrych Polek* [*Letter of young people to good Polish women*] by Marcin Molski. In the Age of Enlightenment writers applied the prosometric form of the letter to express satirical contents, to critically review the literature and to reflect seriously upon the situation of the country.